

שרשי האנטישמיות¹

"וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר: נָקַם נִקְמַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֵת הַמִּדְיָנִים אַחַר תִּאֲסָף אֶל עַמִּיךָ: וַיְדַבֵּר מֹשֶׁה אֶל הָעָם לֵאמֹר הִחְלְצוּ מֵאֲתָכֶם אֲנָשִׁים לְצַבָּא וַיְהִיו עַל מִדְיָן לְתֵת נִקְמַת ה' בְּמִדְיָן: (במדבר לא א-ג).

במדבר רבה פרשה כב סימן ב

"לתת נקמת ה' במדין" - הקב"ה אמר: "נקום נקמת בני ישראל" ומשה אמר: "לתת נקמת ה' במדין". אמר הקב"ה להם: אינו אלא דיקי שלכם שגרמו לי להזיק אתכם.² אמר משה לפני הקב"ה: ריבון העולמים! אם היינו ערלים או עובדי עבודת כוכבים או כופרים במצוות, לא היו שונאים אותנו. ואינן רודפים אחרינו אלא בשביל תורה ומצוות שנתת לנו, הילכך הנקמה היא שלך: "לתת נקמת ה' במדין".³

מסכת מגילה כא ע"ב

"מאי מברך?⁴ ברוך אתה ה' א-להינו מלך העולם הרב את ריבנו והדן את דיננו והנוקם את נקמתנו ...". אבל בירושלמי מגילה פרק ד' הלכה א': "כיצד הוא מברך עליה? זכיי טבחא בשם רבי יוחנן: הרב את ריבך והנוקם את נקמתך ...".⁵

רמב"ם, אגרת תימן (פחת תקווה)

"דעו שזאת היא תורת ה' האמיתית שנתנה לנו ע"י אדון כל הנביאים הראשונים והאחרונים, שבתורה הזאת הבדילנו הבורא משאר בני העולם, שנאמר (דברים י טו): "רק באבותיך חשק ה' לאהבה אותם ויבחר בזרעם אחריהם בכס מכל העמים כיום הזה", ... ומפני שייחד אותנו הבורא במצוותיו ובחוקותיו ... קנאונו הגויים כולם על דתנו קנאה גדולה, וילחצו מלכיהם בשבילה לערער עלינו שטנה ואיבה. ורצונם להילחם בה' ולעשות מריבה עמו - ואלקים הוא ומי ירב לו!"⁶

תנחומא פרשת תרומה סימן ג

¹ נכון היה אולי לקרוא לדף זה בשם שורשי שנאת ישראל. אנטישמיות הוא ביטוי יותר מודרני שלא היה שגור בפי חז"ל. אך זה עצמו העניין, להראות שמה שמכונה בימינו אנטישמיות שורשיו עתיקים ומלבד שינוי השם, אין כאן חידוש גדול, וכמו שאמר קהלת (א י): "יש דבר שיאמר ראה זה חדש הוא כבר היה לעלמים אשר היה מלפננו".

² דיקי - הדל"ת בחיריק והקו"ף בציריה. מילה ביוונית שמשמעותה דין או צדק. עוונות ישראל הם והם בלבד שגורמים לעם ישראל לסבול, אומר הקב"ה. ולפיכך הנקמה היא של עם ישראל. ומה חלקם של הגויים? האם הם רק מכשיר פסיבי? ראה ישעיהו י ה: "הוי אשור שבת אפי ומטה הוא בידם זעמ". ראה מה שכתב על כך הרמב"ן בבראשית טו יד, שהגויים נענשים על "התוספת" שהוסיפו לצרור את ישראל מעבר לנדרש ושם הוא מביא גם את שיטת הרמב"ם הגולשת לעניין כח הבחירה וזה נראה עניין קצת אחר.

³ טענת משה היא שגם עם ישראל איננו נקי מעוונות, שנאת הגויים הבסיסית מקורה בעצם העובדה שעם ישראל שונה מהם. ובמה הוא שונה? בכך שהוא קיבל את התורה ומקיים אותה. ראה שמות רבה ב ב: "הר סיני - שמשם ירדה שנה לאומות העולם עליו". וכן הוא בגמרא שבת פט ע"א. ושמה תאמר, שנהא של ישראל ושל הקב"ה לאומות על שלא קבלו את התורה, בא מדרש מאוחר יותר, פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) שמות פרק יט, ומסביר: "הר סיני. למה נקרא שמו סיני, שירדה ממנו שנהא לעובדי כוכבים, שהן מקנאין את ישראל בתורתן".

⁴ לאחר קריאת מגילת אסתר. ואם בפורים ומגילת אסתר עסקינו, ראה כל המדרשים על הפסוק: "ישנו עם אֶחָד מִפְּזָר וּמִפְּרָד בֵּין הָעַמִּים ... וַדְּתִיחֶם שְׁנוֹת מִפְּלַעַם" (אסתר ג ח), חלקם מדרשים מלעגים ואנטישמיים קיצוניים במיוחד. וכבר נגענו במקצת בנושא זה בדברינו [עם לבדד ישכון](#) בפרשת בלק ועוד באמתחתנו דף על מדרשים אנטישמיים שבע"ה נשלים ונפרסם בפרשת קרח או בפורים הבעל"ט.

⁵ הבדל זה שבין הבבלי לירושלמי הראה לי בני איתמר נ"י. והגם שאפשר לפרש את הירושלמי אחרת (ראה שם בהמשך המאמר), נראה שיש כאן מחלוקת מהותית מעניינת המצטרפת לויכוח שבמדרש במדבר רבה לעיל. ראה בפירוש שירי קרבן שם, שמתמך על נוסח מסכת סופרים יד ב, שמסביר שההבדל בין הבבלי לירושלמי הוא בין "עלבונה של תורה" (הירושלמי) ו"עלבונם של ישראל" (הבבלי).

⁶ ובהמשך דבריו שם, מבחין הרמב"ם בין אלה שעקב קנאתם באו עלינו בכוח הזרוע, שדעתם: "לסתור תורתנו ולהפך דתנו באונס בנצחון ובחרב, כמו עמלק, וסיסרא, וסנחריב, ונבוכדנצר, וטיטוס, ואדרינוס והרבה כיוצא בהם", ובין אלה שבאים בוויכוחים: "הם המחודדים משאר המלכיות והחכמים מיתר הלשונות, כמו האדומים, והפרסיים והיונים, שאלו ... כוונתם לסתור דתנו ולהפך תורתנו בטענות שטוענים אליה ובקושיות שמחברים". את אגרת תימן, המכונה גם אגרת פחת תקווה, כתב הרמב"ם ליהדות תימן בעקבות משבר קשה, פסי ורוחני, שעברה לאחר הופעת משיח שקר שם. משלימים את דברי רמב"ם אלה, דברי הרמב"ן בסוף שירת האזינו, דברים לב מ: "ואמרה השירה, כי בסוף ישיב נקם לצרו ולמשנאיו ישלם. והטעם, כי הם עשו כל הרעות עמנו לשנאתו של הקב"ה, כי לא ישנאו את ישראל בעבור שעשו ע"ז כהם (כמותם). רק בעבור שלא יעשו כמעשיהם, ויעבדו את הקב"ה וישמרו את מצותיו, ולא יתחתנו בהם ולא יאכלו מזבחייהם, ויבזו ע"ז שלהם ויבערו אותה ממקומותיהם, וכענין שאמר: כי עליך הורגנו כל היום (תהלים מד כג). אם כן, לשנאתו של הקב"ה יעשו בנו כל הרעות האלה, והם צרו ומשנאו ועליו להניקם מהם".

מעשה בטורנוסרופוס ששאל את רבי עקיבא, אמר לו: למה הקב"ה שונא אותנו, שכתב: "ואת עשו שנאתי" (מלאכי א ג)? אמר לו: למחר אני משיבך. למחר אמר לו [לרבי עקיבא]: מה חלמת זה הלילה ומה ראית? אמר לו: בחלומי היה לי הלילה שני כלבים אחד שמו רופוס ואחד שמו רופינא. מיד כעס, אמר לו: לא קראת שם כלביך אלא על שמי ושם אשתי, נתחייבת הריגה למלכות. אמר לו רבי עקיבא: ומה בינך לביניהם אתה אוכל ושותה והן אוכלין ושותין, אתה פרה ורבה והן פריין ורביין, אתה מת והן מתים. ועל שקראתי שמם בשמך כעסת? והקב"ה נוטה שמים ויוסד ארץ ממית ומחיה אתה נוטל עץ וקורא אותו אלהים כשמו! לא כל שכן שיהא שונא לכם.⁷

מכילתא דרבי ישמעאל, פרשה ו, יתרו, "כי אנכי ה' ... אל קנא"

שאל פילוסופוס אחד את רבן גמליאל: ... וכי יש כוח בע"ז להתקנאות בה? גיבור מתקנא בגיבור. חכם מתקנא בחכם. עשיר מתקנא בעשיר. אלא יש כוח בעבודה זרה להתקנאות בה! אמר לו: אילו אדם קורא לכלבו בשם אביו וכשהוא נודר, נודר בחיי כלב זה. במי האב מתקנא? בבן או בכלב?⁸

ספרי במדבר פייסקא טט

"וישקהו" (בראשית לג ד) נקוד עליו שלא נשקו בכל לבו. ר' שמעון בר יוחאי אומר: הלכה בידוע שעשו שונא ליעקב, אלא נהפכו רחמיו באותה שעה ונשקו בכל לבו.⁹

קהלת רבה ב יז

אימיקנטרון¹⁰ היה כותב לאדריאנוס קיסר. אמר לו: אם למולים את שונא - אלו הישמעאלים. אם למשמרי שבת את שונא - אלו הכותיים. הרי אין את שונא אלא האומה הזאת בלבד, א-להיה יפרע מאותו האיש.¹¹

מסכת ראש השנה דף יט עמוד א

בעשרים ותמניא ביה אתת בשורתא טבתא ליהודאי דלא יעידון מאורייתא. שגזרה מלכות הרשעה שמד על ישראל שלא יעסקו בתורה, ושלא ימולו את בניהם, ושיחללו שבתות. מה עשה יהודה בן שמוע וחביריו? הלכו ונטלו עצה ממטרוניתא אחת שכל גדולי רומי מצויין אצלה. אמרה להם: בואו והפגינו בלילה. הלכו והפגינו בלילה, אמרו: אי

⁷ אנחנו אולי הולכים אחורה במכונת הזמן וחוזרים לתקופה האלילית, אבל צועדים קדימה בהיבט המחשבתי. בניגוד לשיטת משה (הרמב"ם והרמב"ן) שראינו עד כאן, עפ"י מדרש זה, עם ישראל "בכלל לא בעסק". השנאה הבסיסית היא ישירות בין הקב"ה ואומות העולם בגלל עבודת האלילים שהם עושים שפוגמת בא-לוהות. ועם ישראל שאינו עובד ע"ז אלא מקים את המשכן (מדרש זה הוא בפרשת תרומה) הוא ש"סופג את האש". (עם ישראל אמנם לא מופיע במדרש זה, אבל ברור שהדיון מדוע הקב"ה שונא את הרומאים, בפרט הפתיחה המוזרה לפיה רומאי שואל יהודי מדוע הקב"ה שונא אותנו, הוא השלכה של השנאה שהייתה בין הרומאים לעם ישראל, אחרת אין למדרש זה הסבר). אך דווקא מדרש קיצוני זה הוא פתח להקלה. אם כל הסיבה לשנאת הקב"ה את הגויים (ובעקבותיה שנאתם לעם ישראל) היא בגלל עבודה זרה, מה קורה בתקופה בה פסקה הפגאניות והגויים כבר לא לוקחים עץ וקוראים אותו אלהים? לכאורה, גם שנאת ישראל צריכה הייתה להיחלש.

⁸ המדרש הקודם מסיים במוטיב שהקב"ה שונא את עובדי ע"ז וזה מביא אותנו לנושא פילוסופי מורכב של קנאת הקב"ה בדבר שאין בו ממש. כאשר הבן נודר בשם הכלב (בני אדם סוגדים לע"ז ונשבעים ומשביעים בשמה), האבא (הקב"ה) כועס על הבן שככה התדרדר ולא על הכלב. לא על ע"ז עצמה, אלא על האדם, שצלם א-להים שבו נפגע והושחת. וכבר הרחבנו לדון בנושא זה בדברינו [והלא אין בה ממש](#) בפרשת כי תשא. מה שחשוב לעניינינו הוא, שלכאורה העתקת הוויכוח בין הקב"ה לאומות העולם מוציאה את עם ישראל מהסיפור ומנטרלת את האנטישמיות, ולא היא! עם ישראל עומד גם עומד בתווך, רבן גמליאל ור' עקיבא המנהלים את הוויכוחים עם הפילוסופים, תחילה פגאנים ואח"כ נוצרים, עומדים גם עומדים בתווך וסופגים את כל האש. ומי שעומד בלב ליבו של העימות, הוא הדרשן שבונה ויוצר את כל המדרשים האלה הדנים בשרשי האנטישמיות.

⁹ מדרש זה (ורבים אחרים) מציג אסכולה אחרת לפיה שנאת ישראל מקורה בסכסוך העתיק שבין יעקב ועשו, עוד הרבה לפני מתן תורה. המדרש מציג את התיזה האולטימטיבית "בידוע שעשו שונא ליעקב" דווקא על הפסוק "וישקהו". על טיבה של נשיקה זו רבו המדרשים המציינים שהיא לא הייתה בלב שלם (ראה במדרש עצמו, הדעה שלפני ר' שמעון בר יוחאי). אבל ר' שמעון בר יוחאי במדרשנו אומר דברים ברורים ומדויגים את הרגע הנעלה של אחוות אחים: "נהפכו רחמיו ... ונשקו בכל ליבו". (אותו ר' שמעון בר יוחאי שדיבר בגנות המלכות ונאלץ בעקבות זאת להתחבא שנים עשרה שנים במערה, ראה שבת לג ע"ב). ועל נושא שנאת עשו ליעקב הרחבנו כבר בדברינו [יעקב ועשו – אחים שונאים](#) בפרשת תולדות. ויש גם תקווה! ראה בראשית רבה סג ז: "שני שונאי גוים בבטן. כל העובדי כוכבים, שונאים את עשו, וכל העובדי כוכבים שונאים את ישראל". אחוות אחים בין רומא לירושלים! בעקבות שונא שלישי משותף לשניהם, או שמא אחרית הימים?

¹⁰ שם של איש.

¹¹ אנחנו בתקופה שבה הפגאניות בירדה וחלק ממצוות ישראל מקובל גם על אומות אחרות. מדוע עדיין שונאים דווקא את היהודים? אין תשובה ברורה. שנאה בחינם, ללא סיבה. ראה מדרש תהלים (בובר) מזמור כה: "ראה אויבי כי רבו ושנאת חמס שנאוני" - אם עשו שונא ליעקב, לפי שנטל ממנו את הבכורה, והדין עמו, אבל ברברים וענתיים ושארית העמים מה עשיתי להם? לפיכך שנאת חמס שנאוני, לכך אמר ראה אויבי כי רבו. "שמרה נפשי והצילני אל אבוש כי חסיתי בך" (הפסוק הבא בתהלים שם) - אם אין אתה משמרה, אין ביד אחר סיפוק לשמרה, שנאמר הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל".

שמים! לא אחיכם אנחנו, ולא בני אב אחד אנחנו, ולא בני אם אחת אנחנו?¹² מה נשתנינו מכל אומה ולשון שאתם גוזרין עלינו גזירות קשות! וביטלום. ואותו היום עשאוהו יום טוב.

שבת שלום, חזק חזק ונתחזק
מחלקי המים

¹² הכוונה כאן, בלי ספק, היא לפסוק במלאכי ב' י': "הֲלוֹא אֲבֹתֵינו לְכָלֵנוּ הָלוֹא אֵל אֶחָד בְּרָאֵנוּ", שאמנם נאמר כלפי פנים, אך הדרשן אינו מהסס להשתמש בו כלפי חוץ ואף לשנות את הנוסח ולהוסיף ("אם אחת") ואינו טורח לצטט את המקור.